

Hebrajska nazwa *Yerúšalaim* w wybranych słowiańskich przekładach Ewangelii

The Hebrew name *Yerúšalaim* in selected Slavic translations of the Gospels

Agata Kawecka

Uniwersytet Łódzki

agata_kawecka@interia.pl

 <https://orcid.org/0000-0002-3908-4163>

Rafał Zarębski

Uniwersytet Łódzki

rafal.zarebski@uni.lodz.pl

 <https://orcid.org/0000-0003-1918-2169>

ABSTRACT: This article, which is part of a series of studies on biblical onyms, is devoted to the translation equivalents of the local name *Yerúšalaim* (genetically Hebr.) in selected old Slavic translations of the Gospel, produced before the 17th century. The analysis of the material, carried out on the basis of the philological method, aims to show the equivalents of the toponym in the translations into particular languages, the degree of dependence in the rendering of this name between the translations and their sources, and to show the impact of some of the translations on others. The body of the texts constituting the instalments of the multilingual translation series of the Gospel consists of key and often better-known translations into the selected languages, representing the three main groups of Slavic languages (southern, eastern and western). The source material was selected so as to ensure diversity in the basis for translation (Greek vs. Latin), religious tradition and the translation strategy applied.

KEYWORDS: biblical onyms, toponymy, translation equivalent

SŁOWA KLUCZOWE: onimy biblijne, toponimy, ekwiwalenty tłumaczeniowe

Biblijna warstwa onimiczna od czasów starożytnych stanowi przedmiot badań nie tylko filologicznych, ale także z zakresu innych nauk, na przykład egzegezy, archeologii czy historii. Tworząc rozmaite słowniki i onomastykony, koncentrowano się przede wszystkim na etymologii i strukturze morfologicznej onimów. Dociekania te, początkowo często oparte na etymologiach ludowych i objaśnieniach o charakterze alegorycznym, z czasem coraz bardziej rozwijane, zyskały solidne podstawy naukowe w postaci prac badaczy dziewniastno- i dwudziestowiecznych, np. Franza Wutza, Paula de Lagarde’a, Waltera Bauera, Franza Zorella, Wilhelma Boréego¹. Również współcześnie biblijne *nomina propria* stają

¹ Por. A. Klawek, „Onomastyka biblijna”, *Onomastica* 7 (1961) 403–416.

się obiektem zainteresowania naukowego, zwłaszcza że zagadki związane z pochodzeniem wielu z nich pozostają nierozwiązane do dziś².

Za odrębną domenę badawczą należy uznać badania lingwistyczne tłumaczeń Biblii, w ramach których ważne miejsce zajmuje onimia tekstów przekładowych. Punkt ciężkości zostaje tu przesunięty z zagadnień etymologiczno-genetycznych na rzecz zjawisk językowych, dotyczących sposobów dostosowywania genetycznie obcych nazw do potrzeb odbiorców danego przekładu oraz uwarunkowań pozajęzykowych, które determinują zewnętrzną postać nazw własnych. Należą do nich: źródło (źródła) tłumaczenia, strategia translatorska (bądź strategię), stosunek do tradycji przekładów wcześniejszych oraz wszelkie inne czynniki o charakterze pragmatycznym, związane z ukształtowaniem stylistycznym poszczególnych tłumaczeń³. Często nawet mimo daleko idących procesów adaptacyjnych, których skrajnym ogniwem może być przełożenie nazwy za pomocą równoznacznej kalki semantycznej, zachowują znamiona obojętne, pełniąc funkcję swego rodzaju pomostu pomiędzy źródłem a przekładem⁴. Nazwy własne obok podstawowej funkcji identyfikacyjnej pełnią w Biblii funkcje symboliczne. Mogą zatem posiadać znaczenie leksykalne⁵.

1. Cel, metoda i źródła

Celem artykułu jest przyjrzenie się przy zastosowaniu metody filologicznej⁶ ekwiwalentom tłumaczeniowym wariantów genetycznie hebrajskiego toponimu *Yerûšalaim* (gr. Ἱερουσαλήμ, Ἱεροσόλυμα, łac. *Hierusalem, Ierusalem, Hierosolyma, Ierosolyma*) w wybranych dawnych słowiańskich przekładach Ewangelii⁷. Analiza zmierzać będzie do ukazania odpowiedników toponimu, ustalenia stopnia zależności w zakresie oddawania tej nazwy pomiędzy przekładami a ich źródłami i ukazania wpływów pewnych tłumaczeń na inne.

Na korpus tekstów stanowiących ogniwa różnorodnych serii translatorskich tekstu Ewangelii złożyły się ważniejsze i często bardziej znane przekłady na wybrane języki słowiańskie. Choć nasz wybór ma arbitralny charakter i jest ograniczony możliwościami krótkiego artykułu, zależało nam na możliwie szerokiej reprezentacji języków słowiańskich należących do trzech podstawowych grup (południowej, wschodniej i zachodniej)⁸, wobec

2 *SWB*, xx; O. Odelain – R. Séguineau, *Dictionnaire des noms propres de la Bible* (Paris: Cerf 1978).

3 D. Bienkowska, *Polski styl biblijny* (Łódź: Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie 2002) 86–94.

4 M. Ballard, *Le nom propre en traduction* (Paris: Ophrys 2001).

5 K. Długosz-Kurczabowa, „Onomastyka Nowego Testamentu”, *SO* 46–47 (1989/1990) 71–88.

6 Metoda filologiczna (źródłowa) polega na zestawianiu danych ze źródeł (zabytków piśmiennictwa) w zakresie elementów współfunkcyjnych.

7 Ze względu na niekompletność tłumaczenia w zakresie wszystkich ksiąg NT przez niektóre z uwzględnionych przez nas przekładów zdecydowaliśmy się obserwacją objąć wyłącznie Ewangelie, wyłączając z analizy Dzieje Apostolskie przypisywane ewangelicie Łukaszowi (kilka form użytych w Dziejach Apostolskich w polskim przekładzie BB podajemy jedynie w celach ilustracyjnych). W tekście tym nazwy odnoszące się do świętego miasta charakteryzują się wysoką frekwencją, co mogłoby rzutować na wnioski płynące z naszych badań.

8 A. Łuczak, „Najstarsze słowiańskie przekłady Biblii w niemieckiej serii «Biblia Slavica»”, *Nauka* 2 (2014) 135–150.

czego ekscerpcją objęliśmy przekłady na języki: staro-cerkiewno-słowiański (Kodeks zo-grafski [KZ]), cerkiewnosłowiański (Ewangelarz Makarego [EM]⁹, Biblia ostrogska [BO]), starobiałoruski (Ewangelarz W. Ciapińskiego [WC]), czeski (Biblia draždań-ska [BD], Biblia ołomuniecka [OL], Biblia kralicka [BK]) oraz polski (Nowy Testament S. Murzynowskiego [MU], Nowy Testament M. Szarfenberga [SZ], Biblia Leopolda [BL], Biblia brzeska [BRZ], Biblia Sz. Budnego [BB], Nowy Testament M. Czechowica [MC], Nowy Testament J. Wujka [WU], Biblia J. Wujka [BW]). Przekłady uwzględnione w na-szych badaniach są zróżnicowane także w zakresie źródeł: tekst grecki (KZ, EM, WC, BO, BK, MU, BRZ, BB, CZ), tekst łaciński (BD, OL, SZ, BL, WU, BW), tradycji wyznanio-wej, z myślą o której zostały przygotowane, związanej z Kościołami wschodnimi (KZ, EM, WC, BO) i zachodnimi (katolickie – BD, OL, SZ, BL, WU, BW; protestanckie – BK, MU, BRZ, BB, CZ) oraz zastosowanej strategii translatorskiej¹⁰.

Najważniejsze z kryteriów przyjętych w doborze ekscerpowanych tekstów ma charak-ter chronologiczny, ponieważ zależało nam na uwzględnieniu tłumaczeń dokonanych do końca XVI stulecia. Wiek ten charakteryzował się bowiem – jak wiadomo – swoistą eks-plozją przekładów na języki narodowe, co wiązało się z ruchem reformacyjnym, a potem także działaniami wymierzonymi w niego, czyli tzw. kontrreformacją. W związku z tym postanowiliśmy nie obejmować opisem późniejszych równie ważnych przekładów, które odegrały doniosłą rolę w kształtowaniu się biblijnej słowiańskiej tradycji tłumaczeniowej¹¹.

2. Hebrajska nazwa Yeruśalaim i jej losy na gruncie greckim

Hebrajski toponim *Yeruśalaim* (lub *yērúšālayim*) w greckim NT występuje w dwóch for-mach Ἱερουσαλήμ (gr.) oraz Ἱεροσόλυμα (gr.) (NA), kontynuowanych również w łacińskiej VG¹²: *Hierusalem*// *Ierusalem* (łac.) i *Hierosolyma*// *Ierosolyma* (łac.).

9 Zabytek reprezentuje redakcję średniobułgarską języka cerkiewnosłowiańskiego (za: EM, xix; por. też D. Iva-nova, *Tradicija i priemstvenost v novobălgarskite prevodi na Evangelieto. Tekstologija i ezik* [Plovdiv: Prizma 2002] 58–59).

10 Zob. na temat wykorzystanych przekładów Biblii wybraną literaturę, np.: M. Kossowska, *Biblia w języku polskim* (Poznań: Księgarnia św. Wojciecha 1968) I; V. Kyas, *První český překlad bible* (Praha: Academis 1971); V. Kyas, *Česká bible v dějinách národního písemnictví* (Praha – Řím: Křesťanská akademie 1997); T. Lewaszkiewicz, „Rola przekładów Biblii w formowaniu języków literackich europejskiego kręgu kulturowego”, *Biblia a kultura Europy* (red. M. Kamińska – E. Małek) (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 1992) I, 232–248; J. Pečirková, „Czech Translations of the Bible”, *The Interpretation of the Bible* (red. J. Krašovec) (Ljubljana – Sheffield: Slovenska akademija znanosti in umetnosti – Sheffield Academic Press 1998) 1167–1200; A. Alekseev, *Biblija v bogoslužbeni. Vizantijsko-slavjanskij lekcionarij* (Sankt-Peterburg: Nestor-Istorija 2008); R. Dittmann, *Místní jména v českých překladech Starého zákona* (Olomouc: Refugium Velehrad-Roma 2009) 90–102; I. Klimaň, *Evangelie u perakladze Vasilja Cjapinskaga* (Minsk: BDUKM 2012); Łuczak, „Najstarsze słowiańskie przekłady Biblii”; A. Naumow, „Biblia w kulturze Rusi polsko-litewskiej w XVI wieku”, *Slavia Me-ridionalis* 16 (2016) 32–51; R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum. Historia Biblii w języku polskim. I. Od początku do 1638 roku* (Poznań: Pallottinum 2016).

11 Łuczak, „Najstarsze słowiańskie przekłady Biblii”, 139.

12 Greckie i łacińskie postaci nazw za: NA, NVG, VG.

Etymologia nazwy, która w języku akadyjskim miała formę *Urusalim* lub *Urusalim-mu*, nie jest pewna. Nawiązując do znaczenia zachodniosemickich leksemów *yru* i *šlm*, oznaczałaby ‘założenie (boga) Szalem’. Źródeł toponimu poszukuje się również w języku sumeryjskim, wyjaśniając go jako ‘ufortyfikowane miejsce’ (z semickim dookreśleniem ‘bezpieczne’)¹³.

Na gruncie tekstu greckiego doszło do hellenizacji formy najpierw do postaci *Ἱερουσαλήμ* (bliższej oryginalnemu *Yerúšalaim*), a później także do postaci *Ἱεροσόλυμα*. W tej ostatniej, późniejszej formie greczyzacja jest silniejsza; nie tylko zastąpiono tu nieznane grece *š* przez *s*, ale także doszło tu do adideacji do grec. *h/ieros* ‘święty’ przy jednoczesnej adaptacji morfologicznej zakończenia *-yma* (wyrazy genetycznie greckie nie kończą się na *-m*). Bliższą oryginałowi i bardziej archaiczną formą jest zatem gr. *Ἱερουσαλήμ*, zaś nowszą i silniej zgrecyzowaną – gr. *Ἱεροσόλυμα*¹⁴.

Co istotne, dystrybucja obu wariantów w poszczególnych księgach NT nie jest równomierna i zależy od różnych czynników, spośród których najważniejszym były indywidualne i teologiczne preferencje autorów poszczególnych tekstów. Przy czym trzeba dodać, że upodobania autorskie wiązały się z wielością znaczeń metaforycznych, jakie ten toponim posiadał obok prymarnej funkcji identyfikacyjnej¹⁵.

W NT wariant *Ἱερουσαλήμ* (gr.) pojawia się 76 razy, zaś *Ἱεροσόλυμα* (gr.) – 63 razy, co łącznie stanowi sumę 139 miejsc NT i czyni tę nazwę najczęściej używanym toponimem nowotestamentowym. Jeśli chodzi o dystrybucję obu odmianek w poszczególnych księgach NT, to przedstawia się ona następująco: *Ἱερουσαλήμ*: Mt – 2, Łk – 27, Dz – 36, listy św. Pawła – 7, Hbr – 1, Ap – 3, *Ἱεροσόλυμα*: Mt – 11, Mk – 10, Łk 4, J – 12, Dz – 23, listy św. Pawła – 3¹⁶.

Najczęściej toponimy *Jeruzalem* – *Jerozolima* pojawiają się właśnie w twórczości Łukasza (na 139 wystąpień w NT aż 90 przypada na oba dzieła autora)¹⁷. Szczególną predylekcję Łukasza do sięgania po formę hebraizującą (zatem starszą, bardziej dostojną i nobliwą) Stanisław Rospond objaśniał uwarunkowaniami stylistycznymi¹⁸. Dystrybucji odmianek *Ἱερουσαλήμ* i *Ἱεροσόλυμα* w tekście greckiej podstawy obszerną rozprawę poświęcił na polskim gruncie Krzysztof Mielcarek¹⁹. Badacz zwrócił uwagę, że mimo pozornie

13 Por. GPSS; J. Heller, *Výkladový slovník biblických jmen* (Vyšehrad: Advent-Orion 2003); G.A. Smith, *Jerusalem. The Topography, Economics and History from the Earliest Times to A.D. 70* (Jerusalem: Ariel Publishing House [1975]) I–II; *SWB; VGDH*. W przywołanych źródłach zob. szczegółowe rozważania na temat etymologii nazwy oraz jej różne zapisy.

14 S. Rospond, „Onomastica sacra w Nowym Testamencie. 1. Jerozolima–Jeruzalem”, *RBL* 33/4 (1980) 211. W zapisie formy hellenistycznej występuje przydech mocny, natomiast w nawiązującej do postaci hebrajskiej – przydech słaby. Zob. J. Kudasiewicz, „Nazwy Jeruzalem i Jerozolima w użyciu św. Łukasza”, *RTK* 20/1 (1973) 17–20.

15 Zob. szczegółową, bogatą literaturę w: K. Mielcarek, *Ἱερουσαλήμ, Ἱεροσόλυμα. Starotestamentowe i hellenistyczne korzenie Łukaszwego obrazu świętego miasta w świetle onomastyki greckiej* (Lublin: Wydawnictwo KUL 2008).

16 Z. Poniatowski, *Nowy Testament w świetle statystyki językowej* (Wrocław et al.: Ossolineum 1971) 72–82.

17 Kudasiewicz, „Nazwy Jeruzalem i Jerozolima”.

18 Rospond, „Onomastica sacra w Nowym Testamencie”, 212.

19 Rospond, „Onomastica sacra w Nowym Testamencie”, 212.

swobodnego stosowania przez Łukasza obu form, można w jego tekstach dostrzec znamiona świadomych działań stylizacyjno-interpretacyjnych. Zjawisko jest złożone, ma charakter nie tylko lingwistyczny, gdyż zostało wywołane także czynnikami innej natury – zwłaszcza teologicznej.

Jak dowiodły badania, wariant zhellenizowany – *Jerozolima* – występuje głównie w kontekście geograficznym (np. Łk 2,22; 13,22; 19,28; 23,7; Dz 1,4; 8,1; 11,27; 13,13), któremu mogą towarzyszyć znaczenia teologiczne (np. Łk 2,22; 13,22; 19,28). Natomiast użycie odpowiednika nawiązującego do formy semickiej – *Jeruzalem* wiązało się zwłaszcza z sensem teologicznym²⁰. Problem dyspersji obu wariantów był też podejmowany w odniesieniu do konkretnych tłumaczeń biblijnych²¹.

3. Analiza materiału

Na zakres ekwiwalencji tłumaczeniowej nazwy *Jeruzalem* – *Jerozolima* w słowiańskich przekładach NT wpływać może w pierwszej kolejności fakt obecności obu tych odmianek w tekstach źródłowych (tłumacze pozostają bądź nie pozostają wierni podstawie), a w dalszej – różne wspomniane już czynniki pozajęzykowe. Spektrum tej ekwiwalencji warto obserwować zarówno w planie makro, czyli na tle wielu różnych tendencji, które przyczyniły się do użycia takich, a nie innych odpowiedników i pełnego zbioru tych odpowiedników w całym korpusie tekstów, jak i w planie mikro, dotyczącym konkretnego przekładu.

W planie makro, który pozwala ekscerpowane przekłady traktować globalnie przy jednoczesnym uwzględnieniu uwarunkowań związanych ze źródłami tłumaczenia, przynależnością konfesyjną i reprezentowanymi językami słowiańskimi, można dostrzec kilka istotnych rozwiązań dotyczących używania wariantów *Jeruzalem* – *Jerozolima* w badanych tekstach²².

3.1. Tłumaczenia z kręgu *Slavia Orthodoxa*

W najstarszym z uwzględnionych przekładów KZ konsekwentnie użyto formy hebraizującej, którą potraktowano jako rzeczownik rodzaju męskiego i włączono do prasłowiańskiej deklinacji *o*-tematowej²³, np. *ѦЛМЬ* (*elmb*; Mt 5,35), *ѦТЪ ІЛМА* (*otb ilma*; Mt 4,24), *ВЪ ІЛМЪ* (*vb ilmъ*; Mt 16,21), *ВЪ ІЛМѢ* (*vb ilmĕ*; Mt 15,1), *ІЕЛМЕ* (*ielme*; Mt 23,37). Co ciekawe, w Łk 23,7 w KZ wystąpiła forma pluralna *ВЪ ІЛМѢХЪ* (*vb ilmĕxъ*), która dominuje w Ewangelii Jana (J 2,23; 4,20; 4,21; 4,45; 5,2; 10,22). W BO rzeczownik z końcówką

²⁰ Kudasiewicz, „Nazwy Jeruzalem i Jerozolima”; Mielcarek, *Ιερουσαλημ, Ιεροσολυμα*, 26–71.

²¹ Zob. Dittmann, *Místní jména v českých překladech Starého zákona*, 116; 127–130; A. Łuczak, *Droga Szymona Budnego do krytycznego wydania Nowego Testamentu z 1574 roku* (Warszawa: Instytut Slawistyki PAN 2016) 44.

²² W przykładach podawanych w transliteracji nie uwzględniamy graficznych wariantów ekwiwalentów tłumaczeniowych omawianych nazw, występujących niekiedy licznie w obrębie tego samego tekstu.

²³ Na temat języka KZ zob. L. Moszyński, *Język Kodeksu Zografskiego* (Wrocław et al.: Ossolineum 1975–1990) I–II. Ze względu na bogactwo materiału przytaczamy tylko wybrane konteksty.

loc. pl. pojawia się dopiero w Ewangelii Jana: во ієрлѣмѣхъ (*vo ier[s]liměxъ*; J 2,23; 4,20; 4,21; 4,45; 5,2; 10,22), i od tego momentu wykazuje pełną zbieżność z tekstem KZ. Natomiast w kontekstach, w których mówi się o mieszkańcach Jerozolimy, w KZ występują rzeczownikowe nazwy mieszkańców, np. илмѣне (*ilměne*; Mk 1,5), илмѣнѣ (*ilmlěnъ*; J 7,25). Przekład EM ma formę pluralną po raz pierwszy w Ewangelii Jana, ale dopiero od następnego wersu: въ ієрлѣмѣхъ (*vъ ier[s]liměxъ*; J 4,20).

Obserwacja innych przekładów z kręgu *Slavia Orthodoxa* pozwala stwierdzić, że rozwiązania obecne w najstarszych tekstach słowiańskich znalazły zastosowanie w późniejszych przekładach cerkiewnosłowiańskich i wschodniosłowiańskich. Ich autorzy sięgali dość konsekwentnie po wariant semicki, który adaptowali do słowiańskiej fleksji. Charakter spółgłoski tematycznej konsekwentnie decydował o włączeniu formy do męskiego paradygmatu twar-dotematowego:

ЕМ: ієрлѣмѣ (*ier[s]lmě*; Mt 23,37; Łk 13,34; 21,20; 21,24), и весь ієрлѣмѣ (*i vesъ ier[s]lmě*; Mt 2,2), ієрлѣма (*ier[s]lima*; Łk 19,11), и ієрлѣма (*i ier[s]lima*; Mt 4,25), и ієрлѣма (*i ier[s]lima*; Łk 6,17), ѿ/ кромѣ/ близъ іеросолима (*ō[t]/ kromě/ blizъ ierosolima*; Mt 15,1; Łk 13,33; J 11,18), въ іеросолимѣ (*vъ ierosolimě*; Mt 16,21; Mk 10,32; 11,1), въ ієрлѣмѣ (*vъ ier[s]lmě*; Łk 2,25; 2,38; 2,41; 2,45; J 2,23), ни ієрлѣмѣ (*ni ier[s]limō[m]*; Mt 5,35);

WC²⁴: ѿ/ до (и)єрѣсолима (*ō[t]/ do (i)erusalima*; Mk 3,8 // Mt 2,1; 21,1), зъ ієрлѣма (*zъ er[s]lima*; Mt 4,25), ни (и)єрлѣмомѣ (*ni (i)er[s]limomъ*; Mt 5,35), Єрѣсолиме, єрѣсолиме (*Erusolime, erusolime*; Mt 23,37);

ВО: ієрлѣмѣ (*ier[s]limě*; Mt 23,37; Łk 13,34; 21,20; 21,24), ѿ/ кромѣ/ близъ ієрлѣма (*ō[t]/ kromě/ blizъ ier[s]lima*; Mt 4,25; 15,1; Mk 3,8; 3,22; 7,1; Łk 10,30; 13,33; 24,13; 24,47; J 1,19; 11,18), во ієрлѣмѣ (*vo ier[s]limě*; Mt 2,1; 16,21; 20,17; 21,1; 21,10; Mk 10,32; 10,33; 11,1; 11,11; 11,15; 15,41; Łk 2,22; 2,41; 2,43; 2,45; 4,9; 9,51; 9,53; 13,22; 17,11; 18,31; 19,28; 24,18; 24,33; 24,52; J 5,1; 11,55; 12,12), во ієрлѣмѣ (*vo ier[s]lmě*; Łk 2,25; 2,38; 2,43; 9,31; 13,4; 23,7; J 2,13), ни ієрлѣмомѣ (*ni ier[s]limomъ*; Mt 5,35).

W analogicznych kontekstach wobec KZ wystąpiły nazwy mieszkańców utworzone od nazwy miasta, np. и ієрлѣмѣне (*i ier[s]limlēne*; Mk 1,5) (ВО), нѣцїи ѿ ієрлѣмѣнѣ (*něci ō[t] ier[s]limlēnъ*; J 7,25) (ВО), нѣцїи ѿ іеросолимѣнѣ (*něci ō[t] ierosolimlēnъ*; J 7,25) (ЕМ), и іеросолимѣне (*i ierosolimlēne*; Mk 1,5) (ЕМ) и (и)єрѣсолимѣне (*i [i]erusalimlēne*; Mk 1,5) (WC). Odnotowane zostały także derywaty przymiotnikowe, np. ѿ всакиа веси [...] ієрлѣмскїа (*ō[t] vsękię vesi [...] ier[s]limskę*; Łk 5,17) (ВО), и ієрлѣмскыа (*i ier[s]limskę*; Łk 5,17) (ЕМ).

Forma zhellenizowana w postaci rzeczownika rodzaju żeńskiego pojawiła się wyłącznie w początkowych partiach Ewangelii Mateusza w przekładach cerkiewno- i wschodniosłowiańskich: вса ієрлѣма (*vsę ier[s]lima*; Mt 2,2) (ВО), іеросѣлима (*ierosōlima*; Mt 3,5) (ЕМ), въ вса ієрлѣма (*vъsę ier[s]lima*; Mt 2,2) (WC), єрѣсѣлима (*erusalima*; Mt 3,5) (WC).

24 W przekładzie WC brak tekstu, który pozwoliłby na wydobycie ekwiwalentu z Mk 15,41 oraz z Ewangelii Łukasza i Jana.

W KZ brakuje wersów dla tych lokalizacji, w związku z czym nie jesteśmy w stanie stwierdzić, jakie rozwiązanie sugerowałby ten tekst późniejszym tłumaczeniom z obszaru *Slavia Orthodoxa*.

3.2. Tłumaczenia czeskie

Mimo braku istotnych oddziaływań piśmiennictwa cerkiewnego na najdawniejsze katolickie przekłady zachodniosłowiańskie, korzystające z łacińskiej Wulgaty przekłady czeskie BD i OL konsekwentnie użyły formy semickiej dostosowanej do wymogów czeskiej fleksji²⁵:

BD: *jeruzalem* (Mt 2,2; Łk 21,24), *do/ z/ ot/ podle jeruzalema* (Mt 2,1; 16,21; 20,17; 21,10; Mk 10,33; 11,15; Łk 2,22; 2,41; 2,43; 2,45; 4,9; 9,51; 9,53; 13,22; 17,11; 18,31; 19,28; 24,33; 24,52; J 11,55 // Mt 3,5; 4,25; 15,1; Mk 3,8; 3,22; 7,1; 15,41; J 7,25 // Łk 19,11; 24,47 // J 11,18), *k jeruzalemu* (Mt 21,1), *k/ na/ v jeruzalemi* (Mk 10,32; 11,1 // Mt 5,35 // Mk 11,11; Łk 23,7; 24,18; J 2,23; 4,20; 4,21; 4,45; 5,2), *v ieruzalemie* (J 10,22), *jeruzaleme* (Mt 23,37).

OL: *Jeruzalém* (Mt 3,5; Łk 21,24), *vykúpenie Jeruzalémi* (Łk 2,38), *do/ z/ ot/ kromě Jeruzaléma* (Mt 2,1; 16,21; 20,17; 21,10; Mk 10,33; 11,15; 15,41; Łk 2,22; 2,41; 2,42; 2,45; 4,9; 9,51; 9,53; 13,22; 17,11; 18,31; 19,28; 24,33; 24,52; J 2,13; 5,1; 11,55; 12,12 // Mt 4,25; Mk 3,8; 3,22; 7,1; Łk 6,17; 10,33; J 1,19; 7,25 // Mt 15,1; Łk 19,11; 24,13; 24,47), *k Jeruzalému* (Mt 21,1; Mk 10,32; 11,1 // Łk 13,33; J 11,18), *v Jeruzalémi* (Mt 2,2), *v Jeruzalémě* (Łk 2,25; 2,43; 9,31; 23,7; 24,18; J 2,23; 4,20; 4,21; 4,45; 5,2; 10,22), *na Jeruzalémě* (Mt 5,35), *Jeruzaléme* (Mt 23,37; Łk 13,34).

Analogiczna praktyka dotyczy czeskiej renesansowej BK, która powstała w środowisku protestanckim, np. *Jeruzalém* (Mt 2,3; Łk 21,24), *do/ z/ od/ kromě Jeruzaléma* (Mt 2,1; 16,21; 20,17; 21,10; Mk 10,32; 10,33; 11,11; 11,15; 15,41; Łk 2,41; 2,42; 2,45; 4,9; 9,51; 9,53; 13,4; 13,22; 17,11; 18,31; 24,13; 24,18; 24,33; 24,52; J 2,13; 5,1; 11,55; 12,12 // Mt 3,5; 4,25; Mk 7,1; Łk 5,17; 6,17; 10,33; J 1,19 // Łk 2,22; 2,38; 19,11; 24,47; J 11,18 // Łk 13,33), *k Jeruzalému* (Mt 21,1; Mk 11,1; Łk 19,28), *v Jeruzalémě* (Łk 2,25; 2,43; 9,31; 23,7; J 2,23; 4,20; 4,21; 4,45; 5,2; 10,22), *Jeruzaléme* (Mt 23,37; Łk 13,34). Podobnie jak w starszych przekładach czeskich, tak i tu sporadycznie zdarzają się formy nieodmienne, np. *do Jeruzalém* (Mt 2,1).

Jako ekwiwalentne pojawiły się również przymiotniki odmiejscowe (także w funkcji nazw mieszkańców), np. *jeruzalemschi* (Mk 1,5) (BD), *Jeruzalémští* (Mk 1,5) (OL), *Jeruzalémští* (Mt 15,1; Mk 5,1) (BK), *jeruzalémského* (Łk 5,17) (BD, OL), *všech bydlíčev jeruzalémských* (Łk 13,4) (BD), *všech bydlíčov jeruzalémských* (Łk 13,4) (OL), *(někteří z) Jeruzalémských* (J 7,25) (BK)²⁶.

²⁵ Warto przy okazji wspomnieć, że kontekst dotyczący lokalizacji Łk 21,20 może świadczyć o potraktowaniu nazwy jako *indeclinabile*, por. *Zástupy geruzalem* (BD), *Zástupy Jeruzalém* (OL), *Jeruzalém* (BK). Podobnie też Mk 11,11 w OL: *v Jeruzalém*.

²⁶ Na temat adaptacji językowej nazwy i jej wariantów w przekładach czeskich zob. Dittmann, *Místní jména v českých překladech Starého zákona*, 213, 345, 359, 377, 385, 397, 417.

3.3. Tłumaczenia polskie

Interesująco przedstawia się obszar ekwiwalencji opisywanej nazwy w polskich przekładach XVI-wiecznych. Przyjmując optykę makro, należy zwrócić uwagę na kilka faktów. Autorzy większości z nich zdecydowali się na zastosowanie formy hebraizującej, ale nieprzystosowanej do polskiej fleksji. Zjawisko wydaje się dość osobliwe nie tylko na tle systemu gramatycznego polszczyzny doby średniopolskiej, zgodnie z którym zapożyczenia z języków obcych (w tej grupie mieszczą się również genetycznie obce nazwy własne) włączano do polskich paradygmatów fleksyjnych²⁷, ale także na tle pozostających w zgodzie z tą cechą polszczyzny tendencji translatorskich do adaptacji fleksyjnej obcego słownictwa w ówczesnych przekładach. Na ten fakt zwrócił uwagę Edward Breza²⁸, pokazawszy dużo większą skalę do przystosowywania onimów biblijnych do polskiej odmiany w tekstach jednego z autorów dawnych przekładów, Jakuba Wujka, niż ma to miejsce w tłumaczeniach współczesnych.

Nazwa *Jeruzalem* uległa blokadzie fleksyjnej zarówno w tekstach powstałych w kręgu protestanckim i opartych na źródle greckim: *Hieruzalem* (MU), *Jeruzalem* (BRZ), jak i w przekładach katolickich, których podstawą była łacińska VG: *Jeruzalem* (BL). Wskazane przekłady reprezentują pierwszy i niejako podstawowy typ w zakresie możliwych rozwiązań.

Drugą grupę stanowiłyby te przekłady (również niezależnie od podstawy tłumaczenia, jak i kręgu wyznaniowego), których autorzy zdecydowanie preferują nieodmienną formę *Jeruzalem*, z rzadka tylko sięgając po zgrecyzowaną formę żeńską, dostosowaną do polskiej żeńskiej deklinacji samogłoskowej: *z Jerozolimy* (Mk 7,1) (CZ), *Jerozolima* (Mt 2,1; 2,2) (BW), *Jerozolima* (Mt 2,1; 2,2; 3,5) (WU). Katolicki przekład SZ, w którym wariant *Jerozolima* pojawił się 10 razy na 63 wystąpienia we wszystkich Ewangeliach, ma formę żeńską jednokrotnie w Ewangelii Mateusza (Mt 5,35) oraz jako przeważającą w Ewangelii Marka: *do Jerozolimy* (Mk 3,8; 3,22; 7,1; 10,32; 10,33; 11,1; 11,15; 15,41) (SZ) (forma *do Jeruzalem* wystąpiła tylko w Mk 11,11). Trudno wskazać przyczyny takiej decyzji tłumacza, ponieważ dystrybucja tych form nie pozostaje w zgodzie z teksem VG, w której wariant *Ierusalem* występuje w Mt 23,37; Łk 2,25; 2,38; 2,43; 2,45; 4,9; 5,17; 6,17; 9,31; 9,51; 9,53; 10,30; 13,4; 13,33; 13,34; 17,11; 18,31; 19,11; 21,20; 21,24; 24,13; 24,18; 24,33; 24,47; 24,52, poza tym dominuje odpowiednik *Hierosolyma*.

Konsekwentnie zgodnie z tekstami źródłowymi użyto rzeczownikowych nazw mieszkańców w obrębie lokalizacji Mk 1,5: *Hierozolimianie* (MU), *Jerozolimianie* (BL, WU), *Jerozolimowicze* (SZ), *Jerozolimczycy* (BRZ, BB, CZ, BW) oraz J 7,5: *z Hierozolimianów* (MU), *z Jerozolimczyców* (SZ, BL, BRZ, BB, CZ, BW), *z Jerozolimianów* (WU).

27 Z. Klemensiewicz – T. Lehr-Splawiński – S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego* (Warszawa: PWN 1981) 309; Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, wyd. 6 (Warszawa: PWN 1985) II, 296–301.

28 E. Breza, „Odmiana nazw własnych w Nowym Testamencie Biblii Wujka i Biblii Tysiąclecia”, *Biblia a kultura Europy* (red. M. Kamińska – E. Małek) (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 1992) I, 152–159.

W tym miejscu chcielibyśmy zastosować obserwację w skali mikro i spojrzeć na jeden z ekscerpowanych przekładów z uwzględnieniem jego specyfiki. Chodzi tu o polski przekład innowiercy Szymona Budnego (1572) (BB), który to tekst w odniesieniu do NT był oparty na źródle greckim. W BB zaskakuje występowanie formy hebraizującej i zhellenizowanej przy znacznym udziale wariantów fonetyczno-morfologicznych.

Wariant zhellenizowany *Jerozolima* pojawia się we wszystkich Ewangeliach: *Jerozolima* (Mt 2,1; 2,3; 3,5; 4,25), *Jerozolimy* (Łk 19,28; J 11,18; 11,55; 12,12), *do/ od Jerozolimy* (16,21; 20,17; 10,33; 11,11; 11,15; Łk 2,22; 18,31; J 2,13; 5,1 // Mk 10,32), *w Jerozolimie* (Łk 2,25; J 2,23; 4,20; 4,21; 4,45; 5,2; 10,22). Poza tym w przekładzie występuje nieodmienna postać hebrajska *do/ w Jeruzalem* (Łk 13,34; 19,11; 21,24; 23,7)²⁹. W ramach pewnych lokalizacji ulega ona odmianie według paradygmatu męskiego: *do/ od Jeruzalema* (Łk 6,17; 10,30; 17,11; 24,13; 23,33; 24,52), *w Jeruzalemie* (Łk 13,4; 24,18).

Forma semicka może też występować w wariancie fonetycznym *Jerozolim*, który pozostaje nieodmienny: *do Jerozolim* (Mt 21,10; Mk 3,8; 3,22; Łk 2,41; J 1,19), lub podlega deklinacji: *do Jerozolima* (Mt 20,17; 21,1; Mk 7,1; 11,1; Łk 13,22; 13,33), *Jerozolimem* (Mt 5,35), *w Jerozolimie* (Łk 2,25; J 2,23; 4,20; 4,21; 4,45; 5,2; 10,22), *Jerozolimie* (voc.) (Mt 23,37[x2]). Przy okazji warto zauważyć, że w związku z homonimią fleksyjną postaci loc. sg. *w Jerozolimie* względem loc. sg. *w Jerozolimie* od nom. sg. odmianki *Jerozolima* formy te trzeba uznać za niejednoznaczne.

Jeszcze innym wariantem fonetycznym, występującym wyłącznie w Łk i Dz, jest toponim *Jeruzalim* (w Łk 21,20 forma ta występuje w funkcji gen. sg.), który funkcjonuje jako *indeclinabile* lub włącza się w polski paradygmat fleksyjny: *do Jeruzalima* (Łk 2,45; 4,9; 9,51; 9,53; 24,47; Dz 1,12[x2]), *w Jeruzalimie* (Łk 2,43; 9,31; Dz 1,8; 2,5). Formy te wykazują największą zbieżność z ekwiwalentami obecnymi w przekładach z kręgu *Slavia Orthodoxa*, pod wpływem których Szymon Budny pozostawał i z których korzystał³⁰. Tłumacz ten znał przekład Franciszka Skoryny i utrzymywał kontakty z Wasylem Ciapińskim, autorem przekładu Ewangelii na język starobiałoruski. Na przekład Ciapińskiego (WC) miały wpływ tłumaczenia Budnego³¹. Ponadto warto także zwrócić uwagę, że podparta autorytetem tekstów cerkiewnych tendencja do odmieniania nazwy *Jerozolim*, *Jeruzalim* pozostaje w zgodzie z translatorskimi postulatami Budnego. Tłumacz zdecydowanie wypowiadał się na temat potrzeby dostosowywania obcych nazw biblijnych do polskiej fleksji³². Zależności w warstwie

²⁹ Nieodmienna forma Jeruzalem dominuje w dalszych księgach NT: Dz 1,4; 2,14; 4,5; 4,16; 5,16; 5,28; 6,7; 8,25; 8,26; 8,27; 9,2; 9,13; 9,21; 9,26; 9,28; 10,39; 11,22; 11,27; 13,13; 13,27; 13,31; 15,2; 15,4; 18,22; 19,21; 21,4; 21,11; 21,13; 21,15; 21,17; 21,31; 22,5; 22,6; 22,17; 22,18; 23,11; 24,11; 25,1; 25,3; 25,7; 25,9; 25,15; 25,20; 25,24; 26,4; 26,10; 26,20; Rz 15,19; 15,22; 15,26; 15,31; 1 Kor 16,3; Ga 1,17; 1,18; 2,1; 4,25.

³⁰ Por.: J. Czerniatowicz, *Niektóre problemy naukowe greccytyki w pracach biblistów polskich XVI i XVII w.* (Wrocław – Warszawa – Kraków: Ossolineum 1969) 54–56; Kossowska, *Biblia w języku polskim*, 259–261.

³¹ Za: Naumow, „Biblia w kulturze Rusi polsko-litewskiej”, 41.

³² L. Moszyński, „Szymon Budny jako onomasta. 1. Antroponimia”, *Onomastyka i dialektologia. Prace dedykowane Pani Profesor Ewie Rzetelskiej-Feleszko* (red. H. Popowska-Taborska – J. Duma) (Warszawa: Instytut Slawistyki PAN 1997) 188; zob. też: L. Moszyński, „Biblia Szymona Budnego. Charakterystyka przekładu”, *Biblie staropolskie* (red. I. Kwilecka) (Poznań: Ośrodek Wydawnictw Naukowych 2003) 41–50.

onimicznej pomiędzy przekładami Budnego a tłumaczeniami cerkiewno- i wschodniosłowiańskimi są widoczne także w formie innych jednostek nazewniczych³³.

Wnioski

Podsumowując, należy wskazać najważniejsze wnioski, jakie płyną z obserwacji obszaru ekwiwalencji nazwy *Jeruzalem* – *Jerozolima* w wybranym, reprezentatywnym korpusie dawnych tłumaczeń Ewangelii na języki słowiańskie. Spojrzenie na zbiór zastosowanych ekwiwalentów zarówno w perspektywie makro, jak i mikro pozwala zbudować – jak się wydaje – spójny i pełny obraz tej ekwiwalencji.

Po pierwsze, wykorzystanie poszczególnych wariantów tłumaczeniowych nie koresponduje z tekstem greckim (zwłaszcza zaś z księgami Łukaszwymi – Ewangelią i Dziejami Apostolskimi), w którym użycie formy bliższej oryginałowi semickiemu, jak i zhellenizowanej miało charakter celowy. Wiązało się bowiem – jak już powiedziano – z takim operowaniem obiema formami, które pozwalałoby ukazać różne funkcje symbolicznej nazwy. Co prawda dawni tłumacze nie posiadali takiej wiedzy biblijnej, jaką dysponują współcześni autorzy przekładów Biblii, wobec czego pewnych szczegółów dotyczących funkcji interesujących nas wariantów mogli po prostu nie być świadomi. Tym też można by próbować wyjaśnić zabiegi autorskie zastosowane w dawnych przekładach słowiańskich. Jeśli jednak weźmiemy pod uwagę współczesne tłumaczenia słowiańskie, to wiele z nich również nie respektuje dystrybucji obu wariantów w taki sposób, w jaki to miało miejsce w greckim oryginale³⁴.

Po drugie, istotne wydają się nasze obserwacje dotyczące kształtowania się i trwania słowiańskiej biblijnej tradycji przekładowej. Zdajemy sobie sprawę, że tradycja ta od początku nie była bytem homogenicznym, co w pierwszej kolejności wiązało się z odmiennymi czynnikami wyznaniowymi. Różnorodność Słowian wynikająca z przyjęcia chrześcijaństwa w dwóch rozmaitych obrządkach nie mogła nie pozostawić śladów na kształcie językowo-stylistycznym poszczególnych tłumaczeń³⁵. Na ten kształt wpłynęły także XVI-wieczny protestantyzm oraz rozmaite ruchy, które pojawiły się w jego obrębie, a wreszcie katolicka reakcja na nie, czyli kontrreformacja. Co więcej, czynnik konfesyjny od samego początku był mocno sprzężony ze źródłami, na podstawie których dokonywano przekładów słowiańskich. Grecki tekst NT dla tłumaczeń z kręgu *Slavia Orthodoxa* i renesansowych przekładów protestanckich z jednej strony, a tekst łacińskiej VG dla przekładów katolickich

33 R. Zarębski, „Cerkiewnosłowiańskie i wschodniosłowiańskie wpływy językowe w warstwie onimicznej przekładów biblijnych Szymona Budnego (na materiale Nowego Testamentu)”, *Język Polski* 100/2 (2020) 77–88.

34 Na przykład BT IV preferuje formę zhellenizowaną, podczas gdy wariant semicki w obrębie Ewangelii występuje jedynie w Mt 23,37[x2] i Łk 13,34.

35 D. Frick, *Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter-Reformation. Chapters in the History of the Controversies (1551–1632)* (Modern Philology 123; Berkeley, CA: University of California Press 1989); M. Garzaniti, „Slavia latina e Slavia ortodossa: Per un’interpretazione della civiltà slava nell’Europa medievale”, *Studi Slavistici* 4 (2007) 29–64.

kształtowały ostateczną postać poszczególnych przekładów i – co oczywiste – generowały różnice pomiędzy nimi. Te różnice istnieją na wszystkich poziomach systemu i leksyki konkretnych tłumaczeń, w tym także w ramach leksyki onimicznej, niezależnie od języka, w którym dokonano tegoż tłumaczenia.

Mimo świadomości istnienia różnic pomiędzy tekstami, które złożyły się na nasz korpus, na podstawie analizy niewielkiego wycinka ekwiwalencji onimicznej możemy wskazać istnienie silnej słowiańskiej tradycji przekładowej przekraczającej barierę konfesyjną. Tę tezę potwierdzają badania w zakresie ekwiwalentów innych leksykalnych jednostek biblijnych³⁶. Istnienie tej tradycji potwierdza choćby tak powszechnie stosowany wariant semicki nazwy w ekscerpowanych tłumaczeniach, niezależnie od uwarunkowań konfesyjnych i źródeł przekładu. Przy okazji należy wspomnieć, że obok tradycji słowiańskiej niebagatelną rolę odgrywały także tradycje lokalne, narodowe, ograniczające się do tłumaczeń na jeden język. Jej działanie widać na podstawie obserwacji tłumaczeń czeskich i polskich (na marginesie warto dodać, że w przekładach polskich zaznaczyła się silna tendencja do nieodmianiania nazwy *Jeruzalem*).

Po trzecie, interesujących wniosków w zakresie podjętej problematyki może dostarczyć spojrzenie na dany przekład w ujęciu mikro. Próbką takiej analizy dokonaliśmy w odniesieniu do ekwiwalencji analizowanych nazw w przekładzie Szymona Budnego. Zastosowana procedura pozwoliła wykryć nie tylko silne zależności pomiędzy tym tekstem a tłumaczeniami cerkiewno- i wschodniosłowiańskimi, ale również – co szczególnie ważne – indywidualny charakter tego tłumaczenia na tle innych polskich XVI-wiecznych przekładów.

Bibliografia

Źródła

- Bible drážďanská, Staročeská bible drážďanská a olomoucká. Kritické vydání nejstaršího českého překladu bible ze 14. století. I. Evangelia* (red. V. Kvas) (Praha: Academia 1981) (= BD).
- Bible Svatá, aneb všecka Svatá Pisma Starého i Nového Zákona* (Kralice 1579–1593) [tzw. *Biblia kralická*] <http://www.novyzivot.cz/bible/> [dostęp: 23.07.2022] (= BK).
- Biblia święta, tho iest, Księgi Starego y Nowego Zakonu, własnie z Żydowskiego, Greckiego, y Łacińskiego, nowo na Polski język z pilnością y wiernie wyłożone* (Brześć Litewski: M. Radziwiłł „Czarny” 1563) [tzw. *Biblia brzeska*] <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/edition/2746?id=2746> [dostęp: 23.07.2022] (= BRZ).
- Biblia to iest księgi Starego y Nowego Przymierza znowu z języka ebreyskiego, greckiego y łacińskiego na polski przelożone* (Nieśwież – Zasław: Krawieczynscy – Daniel Łęczycki 1572) [tzw. *Biblia Sz. Budnego*] <https://polona.pl/item/biblia-to-iest-ksiegi-starego-y-nowego-przymierza-znowu-z-jezyka-ebreyskiego-greckiego-ODIxNDcwODg/6/#info:metadata> [dostęp: 23.07.2022] (= BB).

³⁶ A. Kawecka – R. Zarębski, „Linguistic Equivalence of the Hebrew Term Eden in Slavic Translations of the Bible”, *Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean and South-East Europe* 6 (2016) 43–60; A. Kawecka – R. Zarębski, „Ezikiwi ekvivalenti na staroevrejskata duma (šeol) v izbrani slavyanski prevodi na Biblijata”, *Palaeobulgarica/Starobългарistika* 42/1 (2018) 117–135.

- Biblia to iest Księgi Starego y Nowego Testamentu: według łacinskiego przekładu starego, w kościele powszechnym przyjętego, na polski ięzyk z nowu z pilnością przełożone [...] przez D. Jakuba Wujka* (Kraków: Drukarnia Łazarzowa 1599) [tzw. *Biblia J. Wujka*] <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/edition/9662?id=9662&from=&dirids=1> [dostęp: 23.07.2022] (= BW).
- Biblia to iest Xiegi Starego y Nowego Zakonu na polski ięzyk z pilnością według łacińskiej Biblii od Kościoła Krześciańskiego powszechnego przyjęty, nowo wyłożona* (Kraków: w drukarni Szarffenbergów 1561) [tzw. *Biblia Leopoldy*] <https://polona.pl/item/biblia-to-iest-xiegi-starego-y-nowego-zakonu-na-polski-iezzyk-z-pilnoscia-wedlug,MTE2MzMzOTU/2/#info:metadata> [dostęp: 23.07.2022] (= BL).
- Biblia Sacra Vulgata*, <http://www.drbo.org/lvb/> [dostęp: 23.07.2022] (= VG).
- Biblija sireč knigi Vexogo i Novogo Zaveta na jazyke slovenskom* (Ostrog: I. Ferodov 1581) http://server1363362.home.pl/edziedzictwo/book_museum/Biblia%20Ostrogaska/ [dostęp: 23.07.2022] (= BO).
- Evanhelije in der Übersetzung des Vasil Tjapinski um 1580* (red. H. Halenčanka) (*Biblia Slavica* 3.5. Ostslavische Bibeln; Paderborn *et al.*: Schöningh 2005) (= WC).
- Nestle, E. – Nestle, E. – Aland, B. – Aland, K. *et al.*, *Novum Testamentum Graece et Latine* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft 1984) (= NA).
- Nova Vulgata. Bibliorum Sacrorum Editio*, http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_index_lt.html [dostęp: 23.07.2022] (= NVG).
- Nowy Testament Pana naszego Iesusa Christusa, znowu z łacinskiego y z gr[a]eckiego na polskie wiernie [...] przełożony y argumentami abo summariuszami każdych ksiąg y rozdziałow y annotacyami [...] objaśniony [...] Przez D. Jakuba Wujka [...]* (Kraków: A. Piotrkowczyk 1593) [*Nowy Testament J. Wujka*] <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/edition/46959?id=46959&from=&dirids=1> [dostęp: 23.07.2022] (= WU).
- Nowy Testament polskim ięzykiem wyłożony: według [...] łacinskiego textu od kościoła krześciańskiego przyjętego. Ktemu przyłożono Lekcie y prorocstwa z Starego Zakonu wzięte, które przy ewangeliach bywają czytane [...]* (Kraków: M. Szarfenberg 1556) [*Nowy Testament M. Szarfenbergera*] <https://polona.pl/item/nowy-testament-polskim-iezzykiem-wylozony-wedlug-lacinskiego-textu-od-kosciola,Njk1MjY3MzU/6/#info:metadata> [dostęp: 23.07.2022] (= SZ).
- Nowy Testament to iest wszystkie pisma Nowego Przymierza z greckiego ięzyka na rzecz polską [...] przełożone* ([s.l.]: M. Rodecki 1577) [*Nowy Testament M. Czechowica*] <https://polona.pl/preview/cf9860ed-9ec3-4644-a788-bf4fd2e47ff0> [dostęp: 23.07.2022] (= CZ).
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych* (Poznań: Pallottinum 1996) [tzw. *Biblia Tysiąclecia*] (= BT).
- Quattuor Evangeliorum Codex glagoliticus olim Zographensis nunc petropolitanus. Characteribus cyrillicis transcriptum notis criticis prolegomensis appendicibus auctum. Adiuvante summi ministerii Borussici liberalitate* (red. V. Jagić) (Berolini: Berolini Apud Weidmannos 1879) <https://archive.org/details/quattuorevangeli-00jagiuoft> [dostęp: 23.07.2022] (= KZ).
- Staročeská bible drážďanská a olomoucká. Kritické vydání nejstaršího českého překladu bible ze 14. století. I. Evangelia* (red. V. Kvas) (Praha: Academia 1981) (= OL).
- Testament Novy zupełny z greckiego ięzyka na polski przełożony i wykładem krotkiem objaśniony [...] przytem przydana iest nauka czytania i pisania ięzyka polskiego [...]* (Królewiec Pruski: J. Seklucjan 1553) [*Nowy Testament S. Murzynowskiego*] <https://polona.pl/preview/fa0907d2-fa82-4aaf-8b9c-996c73ded5f1> [dostęp: 23.07.2022] (= MU).

Das Tetraevangelium des Makarije aus dem Jahre 1512. Der erste kirchenslavische Evangeliendruck (red. H. Miklas – S. Godorogea – Ch. Hannick) (Biblia Slavica 4.1. Südslavischen Bibeln; Paderborn *et al.*: Schöningh 1999) (= EM).

Opracowania

- Alekseev, A., *Biblija v bogosluženii. Vizantijsko-slavjanskij lekcionarij* (Sankt-Peterburg: Nestor-Istorija 2008).
- Ballard, M., *Le nom propre en traduction* (Paris: Ophrys 2001).
- Bieńkowska, D., *Polski styl biblijny* (Łódź: Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie 2002).
- Bosak, P.C., *Słownik wszystkich biblijnych nazw i imion własnych* (Kraków: Petrus 2019) (= *SWB*).
- Brzeza, E., „Odmiana nazw własnych w Nowym Testamencie Biblii Wujka i Biblii Tysiąclecia”, *Biblia a kultura Europy* (red. M. Kamińska – E. Małek) (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 1992) I, 152–159.
- Czerniatowicz, J., *Niektóre problemy naukowe greccytyki w pracach biblistów polskich XVI i XVII w.* (Wrocław – Warszawa – Kraków: Ossolineum 1969).
- Dittmann, R., *Místní jména v českých překladech Starého zákona* (Olomouc: Refugium Velehrad-Roma 2009).
- Długosz-Kurczabowa, K., „Onomastyka Nowego Testamentu”, *Slavia Occidentalis* 46–47 (1989–1990) 71–88.
- Frick, D., *Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter-Reformation. Chapters in the History of the Controversies (1551–1632)* (Modern Philology 123; Berkeley, CA: University of California Press 1989).
- Garzaniti, M., „Slavia latina e Slavia ortodossa: Per un'interpretazione della civiltà slava nell'Europa medievale”, *Studi Slavistici* 4 (2007) 29–64.
- Heller, J., *Výkladový slovník biblických jmen* (Vyšehrad: Advent-Orion 2003).
- Ivanova, D., *Tradicijska i priemstvenost v novobălgarskite prevodi na Evangelieto. Tekstologija i ezik* (Plovdiv: Prizma 2002).
- Kawecka, A. – Zaremski, R., „Ezикови еквиваленти на староеврейската дума (šēol) v izbrani slavjanski prevodi na Biblijata”, *Palaeobulgarica/Starobălgaristika* 42/1 (2018) 117–135.
- Kawecka, A. – Zarębski, R., „Linguistic Equivalence of the Hebrew term Eden in Slavic Translations of the Bible”, *Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Cera Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean and South-East Europe* 6 (2016) 43–60.
- Klawek, A., „Onomastyka biblijna”, *Onomastica* 7 (1961) 403–416.
- Klemensiewicz, Z., *Historia języka polskiego*, wyd. 6 (Warszawa: PWN 1985) II.
- Klemensiewicz, Z. – Lehr-Splawiński, T. – Urbańczyk, S., *Gramatyka historyczna języka polskiego* (Warszawa: PWN 1981).
- Klimaš, I., *Evangelle ū perakladze Vasilja Cjapinskaga* (Minsk: BDUKM 2012).
- Kossowska, M., *Biblia w języku polskim* (Poznań: Księgarnia św. Wojciecha 1968) I.
- Kudasiewicz, J., „Nazwy Jeruzalem i Jerozolima w użyciu św. Łukasza”, *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne* 20/1 (1973) 17–36.
- Kyas, V., *Česká bible v dějinách národního písemnictví* (Praha – Řím: Křesťanská akademie 1997).
- Kyas, V., *První český překlad bible* (Praha: Academia 1971).
- Lewaszkiewicz, T., „Rola przekładów Biblii w formowaniu języków literackich europejskiego kręgu kulturowego”, *Biblia a kultura Europy* (red. M. Kamińska – E. Małek) (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 1992) I, 232–248.
- Łuczak, A., *Droga Szymona Budnego do krytycznego wydania Nowego Testamentu z 1574 roku* (Warszawa: Instytut Sławiistyki PAN 2016).
- Łuczak, A., „Najstarsze słowiańskie przekłady Biblii w niemieckiej serii «Biblia Slavica»”, *Nauka* 2 (2014) 135–150.

- Mielcarek, K., *Ιερουσαλημ, Ιεροσολυμα. Starotestamentowe i hellenistyczne korzenie Łukasowego obrazu świętego miasta w świetle onomastyki greckiej* (Lublin: Wydawnictwo KUL 2008).
- Moszyński, L., „Biblia Szymona Budnego. Charakterystyka przekładu”, *Biblie staropolskie* (red. I. Kwilecka) (Poznań: Ośrodek Wydawnictw Naukowych 2003) 41–50.
- Moszyński, L., *Język Kodeksu Zografskiego* (Wrocław *et al.*: Ossolineum 1975–1990) I–II.
- Moszyński, L., „Szymon Budny jako onomasta. 1. Antroponimia”, *Onomastyka i dialektologia. Prace dedykowane Pani Profesor Ewie Rzetelskiej-Feleszko* (red. H. Popowska-Taborska – J. Duma) (Warszawa: Instytut Sławiastyki PAN 1997) 187–196.
- Naumow, A., „Biblia w kulturze Rusi polsko-litewskiej w XVI wieku”, *Slavia Meridionalis* 16 (2016) 32–51.
- Odelain, O. – Séguineau, R., *Dictionnaire des noms propres de la Bible* (Paris: Cerf 1978).
- Pečirková, J., „Czech Translations of the Bible”, *The Interpretation of the Bible* (red. J. Krašovec) (Ljubljana – Sheffield: Slovenska akademija znanosti in umetnosti – Sheffield Academic Press 1998) 1167–1200.
- Pietkiewicz, R., *Biblia Polonorum. Historia Biblii w języku polskim. I. Od początku do 1638 roku* (Poznań: Palottinum 2016).
- Poniatowski, Z., *Nowy Testament w świetle statystyki językowej* (Wrocław *et al.*: Ossolineum 1971).
- Preuschen, E., *Vollständiges griechisch-deutsches Handwörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur* (Giessen: De Gruyter 1910) <https://archive.org/details/vollstndiges-gr00preu> [dostęp: 23.07.2022] (= *VGDH*).
- Rospond, S., „Onomastica sacra w Nowym Testamencie. 1. Jerozolima–Jeruzalem”, *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 33/4 (1980) 207–212.
- Smith, G.A., *Jerusalem. The Topography, Economics and History from the Earliest Times to A.D. 70* (Jerusalem: Ariel Publishing House [1975]) I–II.
- Strong, J., *Grecko-polski słownik Stronga z lokalizacją słów greckich i kodami Popowskiego* (tł. A. Czwojdrak) (Prymasowska Seria Biblijna 42; Warszawa: Vocatio 2015) (= *GPSS*).
- Zarębski, R., „Cerkiewnosłowiańskie i wschodniosłowiańskie wpływy językowe w warstwie onimicznej przekładów biblijnych Szymona Budnego (na materiale Nowego Testamentu)”, *Język Polski* 100/2 (2020) 77–88.